

АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ НЕФРИТ ВА ХИТОЙ ҲАҚИДА

 10.24412/2181-1784-2021-1-593-599

Мирсодиқ Исроқов,

тар.ф.д., профессор, Тошкент давлат шарқшунослик университети

***Аннотация.** Мақолада Абу Райҳон Берунийнинг Минералогия (“Ктаб ал-жамоҳир фи маърифат ал-жавоҳир”) асарида таърифланган нефрит минерали, унинг табиатда тарқалган ҳудудлари, хусусан, ҳозирги Хитой халқ республикаси, унинг Шинжон автоном райони тарихий географияси ҳақидаги маълумотлари таҳлил қилинган. Бундан ташқари мақолада нефрит билан боғлиқ бир қатор этнографик маълумотлар, хитой “нефрит маданияти”, халқ табобатида оид анъаналар ҳақида фикр юритилади.*

***Калим сўзлар:** Нефрит, Шинжон, “Минералогия”, “нефрит маданияти”, халқ табобати*

***Annotation.** The article analyzed data on the mineral jadeit (nephrit) in the book “Mineralogy” of Abu Raykhan Biruni and the historical geography of territories spreading nephrit in the Xinjiang Autonomous Region of the China People's Republic. In the article discussed problems, related to ethnography, issues of "The Nephritic culture of the Chinese People", traditional jadeital medicine.*

***Keywords:** Nephrit, “Mineralogy”, Xinjiang, “Nephritic culture”, traditional jadeital medicine*

Нефрит тим қора, қорамтир, қаймоқранг, оқ, сарғиш, яшил рангли турларга бўлинадиган ўта зич ва қаттиқлик даражаси юқори мураккаб жавоҳирдир. Таркиби нафис соч ўримларига ўхшаш толалар зичлигидан иборат. Қомусий олим Абу Райҳон Беруний “Китоб ал-жамоҳир фи маърифат ал-жавоҳир” (“Мнералогия”) номли асарида нефрит тоши ҳақидаги маълумотларга махсус фасл ажратган¹. Нефрит жавоҳири тарқалган асосий манзил сифатида Беруний ҳозирги ХХР Уйғур мухтор (автоном) районининг Хўтан вилоятидан ўтувчи икки дарё оралиғини кўрсатади ва ўша давр учун Аҳма шаҳрини Хўтаннинг марказий шаҳри деб атайди². Китоб кўлёмасида бу топоним Ажда шаклида

¹ Абу Райҳон Беруний. Қимматбаҳо жавоҳирлар ҳақида билимлар китоби. Минералогия. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти. Тошкент: 2017. -Б.174-175; 292-293.

² Ўша жойда.

ёзилган. Лекин бу имло котибнинг хатоси бўлса керакки, қатор олимлар бунни Ахма деб ўқиш лозимлигини таъкидлашган³.

Беруний Хўтан вилояти водийларидан бирини Кош деб атайди. А.М.Беленицкий бошқа манбалар билан солиштириб, Кош топонимини *Қош* деб ўқишни маъқул деган⁴. Қошдан нефритнинг оқ, энг сифатли, тиниқ хили чиқади деб таъкидлайди Беруний. Бундай нефритнинг йирик бўлаклари “подшоҳники”, майдароқлари мавқе даражасига қараб “амалдорларники” деб ҳисобланади, дейди олим. Хўтаннынг яна бир водийси Қаро Қош дейилган ва у ердан нефритнинг қорамтир, нисбатан хира, баъзан эса тўқ қора рангли турлари олинган. Энг қора рангли нефритни Беруний сабажга, яъни кўмирга ўхшатади. Қадим замонда, дейди Беруний, “бир киши шу манзилдан Хитой подшосига икки юз ратл⁵ вазндаги нефритни олиб бориб тортиқ қилган”⁶.

Нефритга нисбатан Беруний келтирган маълумотлар орасида бу тошга туркий халқларнинг эътиқодий, ирим-сирим, фетишистик ва халқ табобати нуқтаи назаридан қарашлари масаласи эътиборга лойиқ. Масалан, турклар нефритга ғалаба тоши сифатида ихлос қилишган. Улар нефритдан қилич қалқон ва бошқа жангавор қуролларига қадама безаклар ўрнатишиб, жангу жадалларда бу тош уларга ғолиблик келтиради деб ишонишган. Бу ҳақда Беруний “Китоб ан-нуҳаб” номли манбани далил қилиб келтиради ва дейди: “...бу ғалаба тоши, Турклар ўз рақиблари устидан ғалабага эришиш учун уни қўллаганлар. Ундан ташқари лағмон, иссиқ нон, қаттиқ қовирилган гўшт каби оғир овқатлар истеъмол қилганларида ошқозонни зўриқтирмаслик учун ҳам нефритдан фойдаланганлар”. Бунда нефрит парчаси қорин устига қўйилиб, бир муддат ушлаб турилса ёки тош билан қорин силанса кифоя бўлган. Ҳазм ишга тушиб кетади деб тушунилган.

Нефритнинг қаттиқлик даражасини тушунтириш учун Беруний “Китоб ал-нуҳаб”дан олинган яна бир маълумотни келтиради: “...у (нефрит) ферузадан қаттиқ, қаймоқ тусли, олмос билан кесиб, ундан узук, тумор, белбоғ тўқалари ясашади”.

Ўзи билан нефрит тоши олиб юрган одамга момоқалдирак, чакмоқ, яшин ҳам қор қилмайди. Бу хосса табиатда нефрит тоши чиндан ҳам яшинни ўзида парчалаб юбориши кузатилгани сабабли Берунийга ҳам маълум бўлган.

³ Fisher H. Nephrit und jadit. Schtutgardt. 1880; Богданович К. Месторождения нефрита в Куэнь-луне//Записки минералогического общества. 29. Санкт-Петербург, 1892;

⁴ Абу Рейхан Бируни. Минералогия. Перевод А.М.Беленицкого. М.: Наука. 1958. См. Пимечаеия к теме Нефрит.

⁵ Ратл ўрта аср ўлчов бирлиги. Бир ратл 12 уқияга, 130 дирҳамга, бу эса 406 граммга тенг бўлган.

⁶ Абу Райҳон Беруний. Қимматбаҳо жавоҳирлар ҳақида билимлар китоби. Минералогия... . -Б.174.

Шундай тафсилотлар ўрта аср шарқ манбаларида, славян халқларининг “Азбуковник китоби”да, арман манбаларида ҳам қайд этилган. Бундай инонч ҳозиргача фол ва бошқа афсунгарликлар билан боғлиқ амалиётда учрайди.

Ҳануз давом этаётган қадимги хитой анъанасига кўра нефрит олтиндан ҳам қиммат баҳоланади. Хитой мақолларидан бирида “Олтиннинг нархи бору, лекин нефрит бебаҳо” дейилади. Ҳатто, нефритни хитой миллий тоши даражасида қараш кенг тарқалган. Хитойликлар бу тошни осмони фалак тоши дейишади. Нефрит улар учун замин муқаддаслигининг рамзи. Бу тошда донолик, абадийлик, ўлмаслик рамзларини кўришган ва муқаддас ҳисоблашган.

Қадим замонлардан бошлаб нефритдан турли нозик асбоблар, гўзал ва нафис хўққачалар, қутичалар, кўзалар, идиш-аёқлар, зеб-зийнат буюмлари, назар-нафасдан асровчи туморлар, узук, билакузуклар ясалган. Хонадонларда нефритдан ясалган буюм сақланишини кўнгил хотиржамлиги, ғурур ашёси сифатида қаралган. Хитой императорлари саройларининг безаклари нефритдан бўлишига алоҳида аҳамият берилган. Мақбаралар нефритдан безатилган ва тобутларни нефритдан бўлиши олий нишон ҳисобланган. Хитой ташқи дипломатиясида нефрит тақдим қилиш меҳмон томонга билдирилган хайрихоҳлик, қўшни давлат ҳукмдорига ҳурмат ифодаси, мақсадлар, фикрлар мувофиқлигини билдирган. Нефритдан ясалган буюмлар жамиятда шахснинг алоҳида ўрни ва вазифасини ҳам билдирган. Давлат ёки мансабдор шахс олдида кўрсатилган манзур хизмат учун ҳам баъзан нефрит мукофот қилиб берилган.

Нефритдан ясалган ёки нефрит кўзли зеб-зийнат буюмларга эга бўлишга фақат Хитой императорларининг маликалари ҳақли эдилар. Оддий аёллар учун таъқиқланиш ҳам гапми, орзу қилиш ҳам мумкин бўлмаган. Бизларда Олтин, Кумуш, Ёқут сингари шахс исмлари қанчалик табиий бўлса, хитой аёлларининг исмларида нефрит маъносини билдирувчи иероглиф иштирок этган исмлар машҳур. Шундай қилиб, хитойда нефрит ментал маданиятнинг ажойиб қатламига айланган.

Нефритга нисбатан бу қадар юксак ва миллий даражада эътиқод тарихининг илдизлари ҳам узок ўтмишга бориб тақалади. Археологик ёдгорликлардан топилган материаллар неолит даврларидан бошлаб, 7-10 минг йиллардан буён ҳозирги Хитойда нефрит маълум ритуалларда қўлланган ашё ёки ихлос предмети, магия қудрат, ҳимоят қилувчи тумор сифатида ишлатилган. Масалан, Хитойнинг Хемуду неолит маданияти мажмуининг Йуйяо музофотида жойлашган Нинбо туманида ўрганилган археологик ёдгорликларда

мил. авв. 5000-4500 йилларга оид қабрлардан ишлов берилган ёки ноёб шакли туфайли махсус танланган ва майит тириклигида эъзозлаган, табиий қиёфаси ажабтовур, ранглари тиниқ ва майин товланувчи нефрит ашёлар топилган. Бундан ташқари энеолит ва бронза даврларига оид Шимоли-Шарқий Хитойдаги Лянчжу ва Хуншань маданиятларидан топилган нефрит буюмларнинг ёши ҳам мил авв. 4000-2500 йилларни ўз ичига олади. Хуанхе дарёси ҳавзасидаги нефрит тошли Лушань маданияти ҳам мил. авв. 2000-1500 йилларга оид.

Нефритдан ясалган топилма буюмларнинг функционал хилма-хиллиги бу тошга ишлов берувчи усталарнинг махсус малакасидан далолатдир. Балки нефритчи усталар ритуалларни яхши билган кишилар сифатида жамиятда маълум нуфузга эга бўлган дейишга ҳам асос бордир. Булар эҳсон пишириқлари солинадиган махсус ҳашамдор идишлар, турли асбоблар, зеб-зийнат тақинчоқ буюмлари, мифологик тимсолларни акс эттирган ҳайкалчалар, иморатлар, мақбаралар, тахт ва унинг деталлари, маросимларда сирли илоҳий жаранг таратувчи қўнғироқчалар ясаб, элнинг маънавий дунёсига хизмат қилишган. Нефрит буюмларнинг хилма-хиллиги билан баробар, уларнинг орасида инсон аҳлининг авлодлари кўпайиши, баракотли ҳаёт рамзи сифатида эрлик олати тасвирини эслатиб турувчи фаллик рамзий буюмлар ҳам диққатга сазовор. Бир ярим миллиарддан ошган Хитой аҳолиси балки шу рамзингмиллат руҳига синггани натижасидир.

Нефритнинг маросимий ва эътиқодий аҳамияти 1968 йилда Хэбэй вилоятига қарашли Манчэнь музофотида топилган Чжуншань ҳукмдорининг шаҳзодаси Лю Шэн ва унинг рафиқаси Доу Ваньнинг қабрлари (мил. авв. II аср) очилганда яна ҳам аниқ бўлган. Қабрлар фавқулодда янги маълумотлар берган. Уларда майитларнинг скелетлари минглаб тўртбурчак қилиб ишлов берилган нефрит парчаларини олтин симлар билан бириктирилиб, яхлит ланган ҳолда, пайдо бўлган нефрит матодан бичилган нефрит кўйлақларда ётган экан. Майит эгалари бу нефрит кўйлақлар майитларгами, уларнинг руҳларигами абадият бағишлашига ишонганлар, деб ҳисоблаш ўринлидир.

Юпқа паррак кўринишдаги силлиқ нефрит тоши императорлар саройи мулозимларининг доимий ҳамроҳлари бўлган. Император ҳузурида кимдир сўзлаши лозим бўлса шу нефрит парчаси билан оғзини тўсиб туришлари лозим бўлган. Недирки, уларнинг нафасидан император нафас олаётган ҳавонинг софлигига путар етмасин дейилган.

Хитойда эътиқод билан боғлиқ деярли барча иншоотларда, буддавий ва бошқа динлар ибодатхоналарида ғоят ажиб нефрит ҳайкалчалар ва катта

хайкаллар сақланади. Оқ нефритдан ясалган улкан Будда хайкали сақланадиган Шанхай ибодатхонаси айниқса машҳур. Ҳайкалнинг бўйи икки метр, вазни эса 3 тонна.

Нефрит хитой халқи анъанасида ижтимоий-фалсафий, маданий маънавий қадрият даражасига етган. Масалан, Конфуцийнинг “Удумлар китоби” (“Ли Цзы”)да нефритнинг ўн ҳосияти баён этилган: хайрихоҳлик, адолат, жоизлик, ҳақиқат, ишонч, мусиқий роҳат, садоқат, само, замин, ахлоқ, ақл. Нефритда *Эзгулик ва савобдорлик* тушунчалари ҳам бор деб, қўшиб қўйишади баъзи донолар. Нефритнинг ўта қаттиқлигини ақл билан боғлайдилар, Кўринишда ўткир, кескир туюлувчи қирралари аслида кесувчан эмаслигини *адолат* билан тенгланади. Нефритга бирор нарса билан аста тегилса, ундан узоқ чўзилувчи майин жаранг тараладики, буни мусиқага ўхшатишади. Нефритнинг барқарор, турғун ва барқарор ранги садоқат рамзи деб тушунилади. Нефритни олмос билан ўйилса, ранги очилиши, ярқироқ бўлиб қолишини самимиятга тенглашади. Рангин товланиши, порлоқлиги осмонни эслатади. Моҳияти замин билан, ер билан боғлиқлиги унинг асли моҳиятини фалсафий маънода ер хоссасига тенглаштиришга асос бўлган. Ишлов берилмаган ҳолда табиий нефрит ифбат билан қиёсланади. Конфуций ўзининг “Қасидалар китоби” да инсоннинг ақлу заковатини ва доно кишининг элга хизматини нефритга ўхшатган экан.

Юқорида оқ рангли нефритга алоҳида ихлос қилингани ҳақида ёзган эдик. Бундан ташқари Хитойда қадим замонларда ва ҳозирда ҳам яшил нефрит жуда юксак қадрланади. Бу турдаги нефрит зумрад тошига ўхшаб кетади. Шундай нефрит буюмлар Хитойнинг бундан 4000-3500 йил қадимги Луншань маданияти ёдгорликларидан топилган. Луншань нефрит буюмларига ўймакорлик усулида нақшлар ишлангани билан ғоят аҳамиятли. Булар санъат буюмлари сифатида баҳоланади.

“Нефрит, - деб ёзади Беруний, - ёмон кўздан асрайди. “кўз тегмаслик бу халқнинг тасаввуридир, чакмоққа келсак, чакмоқнинг нефритга тегиб, зиён етказмаганини ҳикоя қилган бир одамни кўрдим. (Аслида) бу хусусият фақат нефритга тегишли эмас. Балки пўлат ойналар ҳам худди шундай (яъни, нефрит каби) чакмоқни ўзидан қайтариб, эритиб юборади”. Берунийнинг бу сўзлари ўзбеклардаги “оқ нарса яшинни қайтаради” деган нақлга тўғри келади.

Беруний нефритнинг тиббиёт соҳасидаги амалий қўлланиши масаласига ҳам эътибор қаратган. Масалан, ошқозон касалига даво деб, нефрит парчасини ошқозонга яқин ҳолда бўйинга осиб юриш тавсия қилинади. Бундай нефрит

тумор сиртига нурни қайтарадиган қандайдир расм чизилган бўлади. Беруний шу сўзлардан кейин юнон манбаларидан Голен асарига ишорат қилиб, унинг расм чизилмаган нефрит устида қилган кузатуви натижаси ҳақида эслатади. Голен расм чизилмаган нефрит ҳам ошқозон оғриғини қолдиришда расмли нефритдан фарқ қилмаганини исботлаган экан. Демак, Беруний нефритга расм чизиш шунчаки беморга рухий таъсир кўрсатиш учун хизмат қилган эканини таъкидлаган.

Беруний ўзидан олдин яшаб ўтган олимлар фикрларини ҳам қабул қилишдан олдин танқидий ўрганиб чиқади. Масалан, X асрда Сурияда яшаган табиб ва олим Яҳё ибн Моса асарларида нефритни сариқ рангда бўлади деб кўрсатилишига эътироз билдириб, Хўтандан олинадиган *яшб* (нефритнинг яна бир номи. *Яшм*⁷ шаклида ҳам ишлатилади) оқ рангда бўлишини таъкидлайди. Ибн Моса келтирган тошни нефрит эмас, деб исботлайди. Бироқ бу тош нефритдан юмшоқ, тишланса унда тиш изи қолса ҳам нефрит сингари ошқозон дардига даво бўла олади.

Нефрит тошининг даво хусусияти ҳақида Берунийнинг ёзганлари халқ табобати тарихидаги маълумотлар билан исботланади. Бунда яна бир муҳим жиҳатни ҳисобга олмоқ лозимки, нефритга ихлос касалликдан халос бўлиш омили бўлиши ҳам мумкин. Бироқ табобат амалиётида тошга ихлосдан ташқари унинг ўзида иссиқликни тўплаш хоссаси физик таъсир кўрсатиши ва оғриқли аъзо атрофи ҳужайраларининг фаоллашувига сабаб бўлиши исботланган. Ғарб мамлакатларида нефритни буйракни даволовчи тош дейиш одати ҳам бор. Бундан ташқари нефритдан юрак, ўпка, жигар, ошқозон, қон босими, кўз хиралиги ва бошқа кўплаб дардларни даволаш амалиётида кенг фойдаланилган. Нефрит шодаси тақиб юрилиши руҳни тинчлантиради, уйқуни чуқурлаштиради. Иситилган нефрит босиш бодни даволайди. Сакта (инсулт) ҳолатида бир жуфт силлиқ нефрит ғўлинчани кафтда айлантриб ўйнаб юриш ҳаракат чекланишининг олдини олади ва ҳоказо.

Абу Райҳон Беруний нефрит ҳақида фикр юритиш билан баробар қадимий Хитой одатларидан, Шарқ ўлкалари, жумладан Хитой тарихий географиясидан, мазкур минералнинг барча хоссаларидан, бу тош ҳақида ўзигача ва замондошлари, жумладан юнон олимлари ҳам, қандай фикрлар билдирганларидан хабардор эканини кўрсатган. Шу билан бирга нефритга

⁷ *Яшм* атамаси канъоний (финикий) шомий тилдан юнон тилига *jaspis* шаклида кирган. Қадимги иброний (яхудий) тилда *yashfe*, қадимги оссурий тилда *yashru*. *Қаранг*: Бируни. Минералогия. Перевод А.М.Беленицкого. Москва: 1958. Примечания к статье “Нефрит”.

ортиқча ихлос қилиб, унинг хислатларини муболаға қилиш каби ҳолларга танқидий муносабатини ҳам очиқ-ойдин баён этган. Хулоса шуки, нефрит мисолида яна бир бор Абу Райҳон Берунийнинг кенг камровли билимига, илмий хулосаларининг объективлигига гувоҳ бўламиз.